

Ruhshona Normamatova

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti

Sharq tillari fakulteti

Filologiya va tillarni o‘qitish: Turk tili yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Email: ruhshonasamchti2024@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgan Turk tili va O‘zbek tili o‘rtasidagi fonetik va leksik o‘xshashliklar o‘rganiladi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan bu ikki tilning rivojlanish bosqichlari, tarixiy ildizlari, tovush tizimi va so‘z boyligi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ikki tilda umumiylik ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lgan fonetik hodisalar va leksik birliklar mavjudligini ko‘rsatadi. Mazkur maqola turkiy tillarni solishtirma o‘rganishda, tarjimonlar, filologlar va tilshunoslar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Turkiy tillar, fonetika, leksika, o‘zbek tili, turk tili, tovush tizimi, so‘z boyligi, tilshunoslik, umumiylik, qiyosiy tahlil

Kirish: Turk va o‘zbek tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, ularning o‘zaro yaqinligi tarixiy, geografik va madaniy omillarga asoslanadi. Bu tillar o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlar fonetika, leksika, so‘z yasash tizimi va grammatik tuzilishlarda yaqqol ko‘rinadi. Quyida ushbu jihatlarni kengroq yoritib, ularning umumiy va farqli xususiyatlarini tahlil qilamiz. Turk va o‘zbek tillarining tovush tizimi turkiy tillarga xos bo‘lgan umumiy xususiyatlarga ega. Ikkala tilda ham unli va undosh tovushlar muvozanati, ya‘ni vokal harmoniyasi (unli uyg‘unligi) muhim rol o‘ynaydi. Vokal harmoniyasi o‘zbek tilida biroz zaifroq bo‘lsa-da, turk tilida qat‘iy qoidalar asosida ishlaydi. Masalan, turk tilida so‘z ildizidagi unli tovushlar qalin (a, ı, o, u) yoki ingichka (e, i, ö, ü) bo‘lishiga qarab, qo‘shimchalar ham shunga mos ravishda shakllanadi (masalan, ev – evler, yol – yollar). O‘zbek tilida esa bu qoida ancha moslashuvchan, lekin baribir mavjud (masalan, uy – uylar, kitob – kitoblar) [1].

Undosh tovushlar nuqtayi nazaridan, ikkala til ham deyarli bir xil undosh tizimiga ega. Masalan, k, g, t, d, s, z kabi undoshlar ikkala tilda ham keng tarqalgan. Biroq, o‘zbek tilida h va x tovushlari ko‘proq ishlatilishi, turk tilida esa ç va ş tovushlarining faolroq bo‘lishi farqlardan biridir. Shuningdek, o‘zbek tilida so‘z oxirida jarangli undoshlar (masalan, d, b) jarangsiz shaklga o‘tishi mumkin (kitob – kitop deb talaffuz qilinishi), turk tilida esa bunday jarayon kam uchraydi [2].

Adabiyotlar tahlili: O‘zbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, ularning o‘zaro umumiy fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida olimlar tomonidan keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borilgan. Bu sohada A.N. Kononov, N.A. Baskakov, A. Goyushov, Sh. Rahmatullayev kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyatga ega. Quyida ularning tadqiqotlari asosida o‘zbek va turk tillarining umumiy va o‘ziga xos jihatlari kengroq yoritiladi. Turkiy tillar oilasi o‘z ichiga O‘rta Osiyo, Kavkaz, Sibir va boshqa hududlarda tarqalgan ko‘plab tillarni qamrab oladi. O‘zbek va turk tillari bu oilaning janubiy-g‘arbiy guruhiga kiradi va ularning o‘zaro yaqinligi tarixiy, geografik va madaniy aloqalar bilan mustahkamlangan. Bu tillar o‘rtasidagi umumiy xususiyatlar, ayniqsa, fonetik tuzilish va leksik qatlamda yaqqol ko‘rinadi. Masalan, har ikkala tilda so‘zlarning ko‘pincha unililar uyg‘unligiga asoslanganligi, ya‘ni so‘z ichidagi unilarning bir xil bo‘g‘in tipiga mos kelishi (yumshoq yoki qattiq unililar) kabi fonetik xususiyatlar mavjud. Bu hodisa turk tilida “ünlü uyumu” deb atalsa, o‘zbek tilida “sinharmonizm” sifatida qayd etiladi. Bu unililar uyg‘unligi so‘z yasaliishi va talaffuzda muhim rol o‘ynaydi [3].

Leksik jihatdan, o‘zbek va turk tillari o‘rtasida ko‘plab umumiy so‘zlar mavjud. Masalan, “ota”, “ona”, “su”, “yol” kabi so‘zlar har ikkala tilda bir xil yoki juda yaqin ma‘noda ishlatiladi. Bu

soʻzlarning umumiy kelib chiqishi turkiy tillarning umumiy leksik fondan kelib chiqqanligini koʻrsatadi. A.N. Kononov oʻz ishlarida turkiy tillarning leksikasi va uning tarixiy rivojlanishini tahlil qilib, oʻzbek va turk tillaridagi soʻzlarning semantik oʻzgarishlarini koʻrsatgan. Masalan, baʼzi soʻzlar turk tilida zamonaviy maʼnoda ishlatilsa, oʻzbek tilida arxaik shaklda saqlanib qolgan yoki aksincha.

Soʻz yasalishi nuqtayi nazaridan, har ikkala til qoʻshimchalar yordamida yangi soʻzlar hosil qilishda oʻxshashliklarga ega. Turk tilida “-lik”, “-çi” kabi qoʻshimchalar ishlatilsa, oʻzbek tilida “-lik”, “-chi” shakllari keng tarqalgan. Sh. Rahmatullayev oʻzbek tilidagi soʻz yasalishi tizimini tahlil qilar ekan, bu jarayonning turkiy tillar uchun umumiy xususiyat ekanligini taʼkidlaydi. Masalan, “oʻqituvchi” (oʻzbek tilida) va “öğretmen” (turk tilida) soʻzlari bir xil maʼnoni anglatadi, lekin fonetik jihatdan biroz farqlanadi [4].

Metodologiya: Fonetik tahlil ikki tilning tovush tizimini solishtirishga qaratilgan boʻlib, oʻzbek va turk tillaridagi fonemalar, ularning talaffuzi va tovushlarning oʻzaro uygʻunligini oʻrganadi. Bu jarayonda har bir tilning fonetik xususiyatlari, yaʼni unlilar va undoshlarning tuzilishi, tovush oʻzgarishlari va talaffuz qoidalari tahlil qilinadi. Masalan, oʻzbek tilida “q” va “g” kabi tovushlarning qattiq talaffuzi, turk tilida esa “k” va “g” tovushlarining yumshoqroq shaklda qoʻllanilishi kabi farqlar aniqlanadi. Shu bilan birga, unlilar uygʻunligi (sinharmonizm) kabi umumiy xususiyatlar ham koʻrib chiqiladi, chunki bu ikkala tilda soʻzlarning fonetik shakllanishida muhim rol oʻynaydi. Fonetik tahlil orqali tillarning tovush tizimidagi oʻxshashlik va farqlar aniq belgilab olinadi, bu esa ularning tarixiy rivojlanishini tushunishga yordam beradi. Leksik tahlil oʻzbek va turk tillaridagi soʻzlarning maʼno va shakl jihatidan oʻxshashliklarini solishtirishga xizmat qiladi. Bu usulda sinonimik birliklar, yaʼni bir xil yoki yaqin maʼnoga ega soʻzlar, shuningdek, umumiy leksik fondan kelib chiqqan soʻzlar tahlil qilinadi. Masalan, “uy” (oʻzbek tilida) va “ev” (turk tilida) kabi soʻzlarning oʻxshashligi, yoki “kitob” (oʻzbek tilida) va “kitap” (turk tilida) kabi soʻzlarning shakl va maʼno jihatidan yaqinligi koʻrib chiqiladi. Bu tahlil jarayonida nafaqat umumiy soʻzlar, balki bir tilda arxaik shaklda saqlanib qolgan yoki boshqa tilda maʼno oʻzgarishiga uchragan soʻzlar ham oʻrganiladi. Leksik tahlil tillarning oʻzaro taʼsiri, soʻz almashinuvi va leksik boyliklarining umumiy ildizlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Etimologik tahlil umumiy ildizga ega boʻlgan soʻzlarning kelib chiqishini oʻrganishga qaratilgan. Bu usul orqali oʻzbek va turk tillaridagi soʻzlarning tarixiy rivojlanishi va ularning turkiy tillar oilasidagi boshqa tillar bilan aloqasi aniqlanadi. Masalan, “yol” (oʻzbek tilida) va “yol” (turk tilida) soʻzlarining umumiy proto-turkiy ildizdan kelib chiqqani, yoki “suv” (oʻzbek tilida) va “su” (turk tilida) kabi soʻzlarning qadimgi turkiy leksikaga borib taqalishi tahlil qilinadi. Etimologik tahlil tillarning tarixiy aloqalarini, ularning geografik tarqalishi va boshqa tillar bilan oʻzaro taʼsirini ochib beradi. Bu jarayonda soʻzlarning shakl va maʼno oʻzgarishlari, shuningdek, ularning boshqa tillardan oʻzlashishi yoki aksincha, boshqa tillarga taʼsiri ham koʻrib chiqiladi.

Natijalar: Tadqiqot jarayonida oʻzbek va turk tillarining fonetik va leksik oʻxshashliklari boʻyicha muhim natijalarga erishildi. Ushbu natijalar tillarning umumiy turkiy ildizlari, ularning tarixiy rivojlanishi va oʻzaro taʼsirini chuqur tushunish imkonini beradi. Quyida fonetik va leksik oʻxshashliklar boʻyicha olingan natijalar kengroq yoritiladi. Fonetik jihatdan oʻzbek va turk tillari oʻrtasida sezilarli oʻxshashliklar aniqlandi. Masalan, oʻzbek tilidagi “ot” soʻzi turk tilida “at” shaklida, “koʻz” soʻzi esa “göz” shaklida uchraydi. Bu soʻzlarning talaffuzi va yozilishidagi farqlar minimal boʻlib, ularning umumiy proto-turkiy ildizdan kelib chiqqanligini koʻrsatadi. Shu bilan birga, tovush oʻzgarishlarida muntazam qonuniyatlar kuzatildi. Masalan, oʻzbek tilidagi “g” tovushi turk tilida koʻpincha “k” tovushiga, “z” tovushi “s” tovushiga, “o” tovushi esa “u” tovushiga almashadi. Bu oʻzgarishlar tillarning fonetik tizimlarida geografik va tarixiy omillar taʼsirida yuzaga kelgan farqlanishlarni aks ettiradi. Bunday tovush almashuvlari ikki tilning fonetik tuzilishidagi yaqinlikni, shu bilan birga,

ularning mustaqil rivojlanish yo'llarini ham ko'rsatadi. Fonetik o'xshashliklar, ayniqsa, unlilar uyg'unligi (sinharmonizm) kabi xususiyatlarda yanada yaqqol namoyon bo'ladi, chunki har ikkala til so'zlarning tovush tuzilishida bir xil qoidalarga amal qiladi.

Leksik jihatdan olganda, o'zbek va turk tillaridagi asosiy so'zlarning katta qismi umumiy ildizga ega ekanligi aniqlandi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, asosiy leksik fondning 60% dan ortig'i bir xil yoki o'xshash ildizlardan shakllangan. Masalan, o'zbek tilidagi "uy", "olov", "qul", "qon", "yurak" so'zlari turk tilida mos ravishda "ev", "alev", "kul", "kan", "yürek" shaklida uchraydi. Bu so'zlarning shakl va ma'no jihatidan yaqinligi ularning umumiy turkiy leksik asosdan kelib chiqqanligini tasdiqlaydi. Ushbu so'zlar kundalik hayotda eng ko'p ishlatiladigan asosiy tushunchalarni ifodalaydi, bu esa tillarning tarixiy va madaniy yaqinligini yanada mustahkamlaydi. Shu bilan birga, ba'zi so'zlarning talaffuzi yoki yozilishidagi kichik farqlar, masalan, "q" tovushining turk tilida "k" ga aylanishi, tillarning fonetik rivojlanishidagi o'ziga xos yo'nalishlarni ko'rsatadi.

Fe'llar bo'yicha o'tkazilgan tahlil ham muhim o'xshashliklarni ochib berdi. O'zbek tilidagi "kelmoq", "bormoq", "ko'rmoq" kabi fe'llar turk tilida "gelmek", "gitmek", "görmek" shaklida uchraydi. Bu fe'llar nafaqat ma'no jihatidan bir xil, balki ularning shakllanishi va qo'shimchalar qabul qilishida ham o'xshashlik mavjud. Masalan, har ikkala tilda fe'llarning o'tgan zamon shakllari yoki kelasi zamon shakllari o'xshash qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi. Bu o'xshashliklar tillarning sintaktik tuzilishidagi yaqinlikni ham ko'rsatadi, chunki fe'llar har qanday tilning grammatik asosini tashkil etadi.

Muhokama: Tadqiqot natijalarining muhokamasi o'zbek va turk tillarining tarixiy, fonetik va leksik yaqinligini, shu bilan birga, ularning mustaqil rivojlanish yo'llarini chuqur tushunish imkonini beradi. Ushbu muhokama tillarning umumiy turkiy ildizlari, fonetik jarayonlar, leksik o'xshashliklar va farqlanishlarning sabablari va ahamiyatini kengroq yoritadi. O'zbek va turk tillarining tarixiy ildiz nuqtayi nazaridan yaqinligi ularning turkiy tillar oilasining bir guruhiga mansubligini tasdiqlaydi. Bu tillar proto-turkiy tildan kelib chiqqan bo'lib, tarixiy va geografik omillar ta'sirida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Har ikkala tilning umumiy ildizlari ularning so'z boyligi, grammatik tuzilishi va fonetik tizimida yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, unlilar uyg'unligi (sinharmonizm) kabi xususiyatlar turkiy tillarning umumiy belgisidir va bu o'zbek va turk tillarida ham saqlanib qolgan. Tarixiy aloqalar, xususan, O'rta Osiyo va Usmonli imperiyasi hududlarida turkiy xalqlarning o'zaro munosabatlari tillarning yaqinligini yanada mustahkamladi. Bu yaqinlik nafaqat lingvistik, balki madaniy va tarixiy omillar bilan ham bog'liq bo'lib, tillarning umumiy leksik fondan kelib chiqishi buni tasdiqlaydi.

Fonetik o'xshashliklar tarixiy fonetik jarayonlar bilan chambarchas bog'liq. O'zbek va turk tillaridagi tovush almashuvlari, masalan, "g" tovushining turk tilida "k" ga, "z" tovushining "s" ga aylanishi yoki "o" tovushining "u" ga o'zgarishi kabi hodisalar tillarning rivojlanish jarayonida shakllangan. Bu o'zgarishlar turkiy tillarning turli hududlarda tarqalishi va mahalliy dialektlar ta'sirida yuzaga kelgan. Masalan, o'zbek tilidagi "q" va "g" kabi qattiq tovushlar O'rta Osiyo turkiy tillariga xos bo'lsa, turk tilidagi "k" va "g" tovushlari Anatoliya hududidagi fonetik rivojlanishga mos keladi. Shu bilan birga, unlilarning talaffuzi va so'z ichidagi tovush uyg'unligi ikkala tilda o'xshash qoidalarga asoslanadi, bu esa ularning fonetik tizimidagi umumiy xususiyatlarni ko'rsatadi. Bu jarayonlar tillarning tarixiy rivojlanishida turli omillar, jumladan, boshqa tillar bilan aloqa va geografik izolyatsiya ta'sirini aks ettiradi.

Xulosa: Tadqiqotning xulosasi va takliflari o'zbek va turk tillarining o'zaro yaqinligini yanada chuqur o'rganish va bu bilimlarni amaliy sohalarida qo'llash imkoniyatlarini ko'rsatadi. Quyida xulosa va takliflar kengroq yoritilib, ularning ahamiyati va amaliy qo'llanilishi tahlil qilinadi.

Xulosa sifatida, o'zbek va turk tillarining fonetik va leksik jihatdan sezilarli darajada yaqin ekanligi tasdiqlandi. Bu yaqinlik tillarning umumiy turkiy ildizlardan kelib chiqishi bilan izohlanadi, chunki har ikkala til proto-turkiy tildan rivojlangan va tarixiy jarayonlarda o'zaro yaqin aloqada bo'lgan. Fonetik jihatdan, unlilar uyg'unligi va tovush almashuvlaridagi

o'xshashliklar tillarning umumiy tovush tizimiga ega ekanligini ko'rsatadi. Masalan, o'zbek tilidagi "ot" va turk tilidagi "at" yoki "ko'z" va "göz" kabi so'zlarning shakl va talaffuzidagi yaqinlik bu umumiy fonetik asosni aks ettiradi. Leksik jihatdan esa, asosiy so'z boyligining katta qismi, masalan, "uy" va "ev", "yurak" va "yürek" kabi so'zlar umumiy ildizlarga ega bo'lib, bu tillarning leksik fondagi yaqinligini ta'kidlaydi. Ushbu o'xshashliklar nafaqat lingvistik jihatdan muhim, balki o'zbek va turk xalqlarining madaniy va tarixiy aloqalarini ham yorqin aks ettiradi. Tarixiy jarayonlarda O'rta Osiyo va Anatoliya hududlaridagi turkiy xalqlarning o'zaro munosabatlari, savdo, ko'chmanchi hayot tarzi va boshqa omillar tillarning yaqinligini mustahkamladi. Bu yaqinlik nafaqat so'zlar va tovushlarda, balki madaniy tushunchalar, an'analar va dunyoqarashdagi umumiy nuqtalarda ham namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, tillardagi ba'zi farqlar, masalan, o'zbek tilida arab va fors tillaridan o'zlashmalar ko'proq bo'lsa, turk tilida G'arb tillari ta'siri sezilarli ekanligi, ularning mustaqil rivojlanish yo'llarini ko'rsatadi.

Takliflar qismida ushbu tadqiqot natijalarini ilmiy va amaliy sohalarida qo'llash uchun bir qator yo'nalishlar ilgari suriladi. Birinchi navbatda, o'zbek va turk tillarining o'xshashliklarini chuqur o'rganish maqsadida maxsus qiyosiy lug'atlar tuzish zarur. Bunday lug'atlar ikki tilning leksik va fonetik o'xshashliklarini tizimli ravishda aks ettirib, umumiy so'zlar, ularning talaffuzi, ma'nolari va etimologik kelib chiqishini bir joyga jamlaydi. Masalan, "uy" va "ev", "qon" va "kan" kabi so'zlarning o'xshashliklari va farqlari, shuningdek, ularning tarixiy rivojlanishi lug'atda keltirilishi mumkin. Bu lug'atlar tilshunoslar, tarjimonlar va til o'rganuvchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi, chunki ular tillarni o'rganish va solishtirish jarayonini soddalashtiradi. Bundan tashqari, bunday lug'atlar turkiy tillar oilasining boshqa tillari bilan solishtirish uchun ham asos yaratadi, bu esa turkiy tillarning umumiy tipologiyasini o'rganishda yangi imkoniyatlar ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo turetskogo yazyka. — M., 1959.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining qisqacha etimologik lug'ati. — Toshkent, 1981.
3. Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazykov. — M., 1962.
4. Goyushov A. Turk tillari fonetikasi va grammatikasi. — Istanbul, 2002.